

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 801.81:398.21:2–187 (477)

Закальська Я. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОТИВЕМА «ЗРАДА» В ЛІРИЦІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено феномену зради в ліриці національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття. Мотиву «зрада» розглянуто крізь призму опозицій «зрада / відданість», «зрада / вірність». Показано, що ця мотивема реалізується через мотиви: «зрадити ідею», «зрадити людину». На прикладах стрілецьких і повстанських пісень проілюстровано, що в ліричних текстах цього періоду переважає мотив «зрадити людину».

Ключові слова: мотивема, мотив, аломотив, зрада, січові стрільці, повстанці.

Постановка проблеми. Зрада як духовно-психологічний феномен перебуває у фокусі уваги багатьох галузей науки, зокрема психології, культурології, історії, юриспруденції, літературо- та релігієзнавства, фольклористики тощо. Цікавість до цієї проблеми простежується, мабуть, уже з тих часів, коли людина вперше стикнулася із цим явищем. Відступництво в усіх його проявах засуджується суспільством, зрадників зневажає та досить часто карає громада. Зрадництво чи не найбільше проявляється в часи суспільних потрясінь, межових ситуацій, коли актуалізуються опозиції «свій / чужий», «добро / зло», «життя / смерть», «зрада / вірність», «відвага / страх» тощо. Саме в такі емоційно спресовані моменти питання моралі, вірності, честі постають особливо гостро. Цікавість до теми зрадництва і відступництва важлива з огляду на події, що відбуваються в Україні впродовж останніх п'яти років. Граничне напруження подієвості переломових періодів робить межі між серцем, розумом і мораллю досить релятивними, що рефлексується в різних жанрах народної творчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен зради відображений у різних фольклорних текстах, однак ґрунтовні розвідки, присвячені цій темі, у фольклористиці, по суті, відсутні. Зазвичай це праці з літературознавства чи мовознавства, лінгвофольклористичні дослідження. Так, Ольга Молодичук аналізує бінарну опозицію «кохання / зрада» в українських народ-

них баладах. Автор зазначає, що найбільш характерним мотивом для балади є мотив зради. Вона зосереджує увагу на подружній зраді: аналізує психологічну поведінку закоханих, звертає увагу на колористику (жовтий – колір зради), місце та засоби вчинення зради. У статті показано, що зло завжди породжує зло (зрада призводить до смерті, самогубства героїв тощо). Однак автор резюмує, що, «незважаючи на песимізм баладної розповіді, життя торжествує над смертю» [8, с. 86]. З мовно-стилістичного погляду до аналізу концепту «зрада» в українському фольклорі підходить Н. Скрипник. Автор аналізує сімейну зраду, зраду Батьківщині, зраду матері в різних жанрах усної народної творчості. Зрада характеризується як «проклята, чорна, підступна, зловмисна, віроломна» [11, с. 148]. Дослідниця висновковує, що народна мудрість завжди засуджує зраду.

Лідія Дунаєвська, досліджуючи казковий епос, до категорії злотворців відносить усіх противників головного героя та зрадників (старші або молодші брати та сестри, дочки Баби-Яги чи баби-чарівниці, слуг чи мачух) [2, с. 144]. Марина Демедюк, аналізуючи жіночі образи в казковій прозі Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст., зазначає, що досить поширеним типом героїнь у казках є зрадлива дружина, яка початково є донькою пана чи цісаря (посідає вищий соціальний щабель). «Чоловік опиняється в скрутному становищі через зраду норавливої, зрадливої, хитрої дружини, метою

якої є повернення собі попереднього високого соціального статусу» [1, с. 132]. Тетяна Пуларія також свідчить про те, що в українській казковій традиції більш поширений мотив жіночої зради, коли сестра зраджує брата, мати – сина, жінка – чоловіка. На зраду героїню підбиває змії. Науковець детально аналізує сестринську зраду [10].

Осмилюючи концептосферу фольклору національно-визвольних змагань, Оксана Кузьменко зазначає, що серед прозових фольклорних текстів про січових стрільців трапляються перекази, в яких прочитується мотив зради [6]. Молодий науковець Соломія Мазур, аналізуючи повстанські тексти, включає «зраду» у перелік основних 38 мотивом цього пласта народної творчості і розміщує її під номером 25 [7]. Оксана Чікало, об'єктом зацікавлення якої є пісні-хроніки, зауважує, що мотив «зрадник стає причиною загибелі повстанців» є одним із головних у таких фольклорних текстах [14, с. 115].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати мотиву «зрада» у ліричних фольклорних текстах періоду воєнних лихоліть в Україні у першій половині ХХ ст.

Об'єктом дослідження є тексти повстанських пісень, зафіксовані в упорядкованому З. Лавришином збірнику «Пісні УПА» (Т. 25 серії «Літопис Української повстанської армії»), а також тексти стрілецьких пісень із найповнішої на сьогодні збірки «Стрілецькі пісні» в упорядкуванні Оксани Кузьменко.

Виклад основного матеріалу. У сучасному гуманітарному дискурсі дослідники розглядають зраду як «поліфункціональний і багатовимірний етнокультурний та психологічний феномен, що перебуває на межі емоційно- та соціоцінних категорій й аксіологічних концептосфер» [15, с. 2]. Вона виявляється в умовах, коли суб'єкт (людина) змінює свої погляди чи поведінку під впливом обставин особистого чи суспільно-політичного характеру, що змушують її вибирати між власними пріоритетами та зовнішніми чинниками. У фольклорній рецепції зрада завжди має аксіологічно-негативний вимір.

Зрада є змістовим елементом у фольклорній і літературній традиціях різних етносів. Мотивема «зрада», як зазначалося вище, простежується в багатьох жанрах, зокрема міфах, біблійних легендах тощо. Каїн, який зрадив і вбив Авеля; Даліла, яка розповіла таємницю Самсона; Сет, який заманив брата Осириса в пастку й прирік на смерть; Юда, який продав Христа, – це вже не просто персонажі, а радше загальна назва для маркування зрадників.

Мотивему «зрада» можна розглядати крізь призму опозицій «зрада / відданість», «зрада / вірність», які реалізуються через мотиви: «зрадити ідею (Батьківщину, народ)», «зрадити людину (близьких родичів: батька-матір, сина-доньку, чоловіка-дружину; коханого-кохану; побратимів, друзів)» відповідно. На нашу думку, ці два базові мотиви можна об'єднати в один – «зрадити себе». Адже, якою би не була зрада (вимушеною, усвідомленою, мимовільною, неусвідомленою), зраджуючи когось чи щось, людина насамперед відступає від своїх принципів, поглядів, ідеалів.

Заради історичної правди вважаємо за необхідне зазначити, що в реальному житті факти зрадництва (часто вимушеного) траплялися, адже не кожна людина може витримати фізичні чи моральні катування. Про це свідчать не лише архівні дані, але й прозові тексти (меморати, перекази). Однак, аналізуючи ліричні тексти досліджуваних періодів, ми не знайшли творів, в яких міститься мотив «зрадити ідею». Це свідчить про те, що пісенний стрілецький та повстанський фольклор формувався в умовах якісно нової духовної атмосфери, у середовищі людей, об'єднаних спільною метою, за яку вони готові страждати і помирати. Жертовна відданість національній ідеї стала моральним імперативом борців новітнього періоду українських визвольних змагань. У ліричних текстах фольклорна свідомість відкидає (відфільтровує) як чужорідне те, що не притаманне ментальності етносу загалом. Попри те, знаходимо текст про вбивство Євгена Коновальця зрадником:

*В тій коробці була зрада, там була граната,
Що убила Коновальця, як рідного брата*
[13, с. 188].

Історично підтверджений той факт, що диверсант Судоплатов зумів утертися в довіру провідникові ОУН, а згодом і вбив його. Фольклорний текст засвідчує факт зумисної зради й те, що в архетипному просторі «свій / чужий» людина не завжди може розпізнати «чужого». Однією з ментальних рис українців є віра в чесність інших, невміння побачити підступність ворога.

У більшості проаналізованих нами текстів відстежуємо мотив «зрадити людину».

Оскільки на боротьбу проти ворога піднімалися молоді хлопці (а молодість – це пора кохання), то природно, що мотивема «зрада» у ліриці національно-визвольних змагань реалізується також через мотив «зрадити коханого».

Наприклад, можемо віднайти в текстах такі мікросюжети.

Коли герой збирається на війну, його дівчина клянеться, що буде вірно його чекати. Однак минає 3 роки, стрілець повертається додому, а його кохана вже заміжня:

*Як їхав, то влівала,
А поїхав – другому дала
Рученьку білу,
Сама пішла під вінець.*

«Казала дівчина» [12, с. 253].

*Три рочоньки минулось,
Коханнячко забулось,
Хоч соловейко тьохка
Все «тьох, тьох, тьох».*

«Колись, дівчино, мила» [12, с. 268].

На позначення часового проміжку у фольклорі використовуються різні числа. Число «3» – магічне, трапляється у всіх фольклорних жанрах східних слов'ян [2, с. 249]. Одним з основних воно є і в стрілецьких піснях. На три роки воїн міг іти до війська. Якщо не загинув, то повертався додому, до рідних і близьких.

Особливо важко героєві, коли він повертається додому, а на нього чекає пустка: кохана зрадила, а мати померла. Засмучений і розчарований, він сам у себе запитує, навіщо став на захист рідного краю. Адже, відстоюючи національну ідею, захищаючи Батьківщину, герої захищають ще й усіх, хто близький серцю.

*Умерла матуся і зрадила мила,
За що я свій край боронив?
За свій рідний край, за зрадливу дівчину,
Як лев з ворогами я ся бив.*

«Прощався стрілець, від'їхав до бою»
[12, с. 474–475].

Не завжди дівчина зраджує коханого із власної волі, що простежується в текстах різних жанрів фольклору, що відображають соціально-побутові реалії життя громади. Часто до цього спонукають обставини, якими можуть бути тиск родини (увін не завжди має меркантильне підґрунтя, інколи близькі просто бажають їй добра). У будь-якому разі йдеться про вимушену зраду, тому дівчина сумує, що одружується з іншим, коли її милий бореться за щастя для всіх.

*Но того я сумненька,
Що то не той миленький.*

«Ой там у городі» [12, с. 262–263].

Часто дівчина усвідомлює негідність свого вчинку:

*Ой сама я, сама велика зрадниця,
Що й так зрадила січового стрільця.*

«Світить місяченько та й ясна зоря»
[12, с. 442].

У стрілецьких піснях простежуємо і жіночу візію «зради», коли кохана дівчина чи дружина засуджує стрільця за те, що він покидає її (часто – з малою дитиною на руках).

*Дівчина плаче, дівчина тужить,
Дівча сумує за милим:
Ой ти, миленький, голубе сивенький,
Лишив мене з сином малим.*

«Прощай, дівчино, прощай, миленька»
[12, с. 481].

Однак не можемо назвати це «зрадою», це розставання – мотив багатьох фольклорних текстів. У піснях, аналізованих нами, чоловіки жертвують своїм коханням для вищої мети – виконання своєї високої місії оборонця рідної землі:

*Не можу я, мила, сього зробити,
Бо мене кличе Вітчизна,
В кайдани закута, кровцю зрошена
Наша славна Україна.*

«Прощай, дівчино, прощай, єдина»
[12, с. 480].

Перед від'їздом стрілець заходить до дівчини, щоби попрощатися з нею. І на докори дівчини, що вона залишається з малою дитиною, відповідає:

*– Дівчино, дівчинонько, сама-с провинила,
Ти знала, що я стрілець, нащо-с мя любила.*

«Ви, хлопці січовії, ставайте в один ряд»
[12, с. 486].

Цікавими, на нашу думку, є тексти, в яких простежується комбінація мотивів, зокрема мотивема «зрада» реалізується також через мотив «сновидіння»:

*І снівся сон дивний, нежданий,
Приснівся дівчині коханий,
Що другу цілує, мов п'яний –
Поганий сон снівся, поганий.*

«І снилося» [12, с. 304].

Зауважимо, що йдеться про «віщий» сон («сон дивний»).

У повстанських піснях є мотив «кохана зраджує милого»:

*Мені ні служба надоїла,
Ні кінь вороний захворів –
Тільки дівчина віддалася,
Котру я вірно так любив.*

«Нащо, дівчино, айстри сієш» [9, с. 260].

Однак таких прикладів значно менше, ніж у стрілецьких піснях, адже в 40-і рр. постає нове покоління борців за волю, зокрема й жінок, для яких ідея – понад усе.

Відомо, що варіантними типами мотивів є аломотиви [4, с. 42]. Драматичний мотив «зрадити сина» має кілька аломотивів:

1. Батько здає сина ворогам («На Святвечір»).

Так, у морозний Святвечір повстанець залишає криївку, ховає зброю в схованці та, незважаючи на мороз, холод і важку дорогу, поспішає до рідного дому, щоби привітати батьків із рідвяними святами. Ще не встиг зайти до хати, «як з кутків на нього – штири автомати».

Батько просить у сина вибачення за те, що зраджує його. У тексті не показано, чому саме він зраджує сина. Чи це вороги чекали на повстанця в його домі, а батько нічого не зміг зробити? Чи батько спеціально навів убивців, адже очікував прибуття сина додому?

2. Батько не йде служити до війська замість сина («Кедь ми прийшла карта»).

Син просить батька, щоби він пішов служити замість нього, адже хлопець молодий, у нього повинна народитися дитина. У цьому фольклорному тексті відображений той факт, що за часів Австро-Угорщини існувало право передачі призовної карти іншому членові громади, зокрема батькові. У тексті зазначено, що не лише неньо не йде замість сина «на ту війну», а й «ніхто не заплаче, ні отець, ні matka», коли син збирається до війська.

Як ми зазначали вище, для балад і казкового епосу характерна жіноча зрада (зрада матері, сестри). Однак у ліричних текстах періоду національно-визвольних змагань ХХ ст. спостерігаємо «чоловічу зраду», що підтверджує мотив «батько зраджує сина». Нам не вдалося зафіксувати тексти, в яких матір або сестра зраджують своїх рідних.

В Україні здавна існує інститут побратимства. «Відносини побратимства встановлювали на все життя і вважали їх такими ж обов'язковими й священними, які і родинні зв'язки» [3, с. 57]. Але

інколи трапляється так, що серед «своїх» опиняється «чужий», друг зраджує своїх побратимів, що призводить до смерті товаришів. Зрадник із побратима стає ворогом, запроданцем. Тобто мотивема «зрада» знову проектується крізь опозицію «свій / чужий».

*Їх було троє, всього лиш троє,
Були гранати, шмайсери.
Вони не знали, що друг їх зрадив
Катам червоної Москви.*

«Ой там у лузі, при долині».

Зрадника засуджують його колишні побратими, що підтверджується словами «собако, лайдако» («а ти, Мотико, ти, підлий лайдако, запродав ти хлопців, ласький собако»). Традиція номінувати «чужого» як тварину (гадюка, собака) поширена у фольклорній традиції. Це своєрідне маркування «чужого» за категорією «нелюдський – звіриний». Принагідно зазначимо, що у фольклорних текстах, мотивом яких є «зрадити кохання», лексика більш толерантна.

Зрадництво трапляється через боягузтво самого зрадника: *Смерти він боявся, все ляхам признавсь* [14, с. 115].

Або ж через бажання отримати хорошу винагороду: *А за тую зраду достанеш посаду* [14, с. 116].

Такі фольклорні тексти сприяють розкриттю психологічних аспектів зради. Вважається, що в її основі лежить інстинкт самозбереження; найчастіше до зради штовхає страх (за себе чи своїх близьких – вимушена зрада) або спокуса винагородою як усвідомлена зрада.

Розглядаючи фольклорний текст не лише з погляду психології людини, а й у контексті тих соціокультурних умов, в яких він твориться, мусимо зазначити, що фольклор боротьби продукується в ситуаціях граничного екзистенційного напруження. Тоді особистість може або віднайти стійку опору свого буття, або зруйнувати його.

У масиві проаналізованих нами фольклорних текстів хочемо виокремити той, який, на нашу думку, є вкрай важливим і актуальним і в сьогочасному житті української держави:

*– Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали,
Що ви Україну москалям віддали?
– Ані ми не спали, ані в карти грали,
Тільки ми команди доброї не мали.*

Він звучить як пересторога, як заклик до всіх суспільно-політичних сил піднятися над рівнем

внутрішніх суперечностей і протидій. Він укотре потверджує той факт, що фольклор був і є тим наріжним каменем, що виформовує свідомість етносу, особливо в умовах граничних екзистенційних випробувань. Це не лише динамічне комунікативне явище, а ще й виразний ідентифікатор і консолідуючий чинник спільноти, в якій функціонує.

Висновки і пропозиції. Зрада в її психологоментальних проявах і характеристиках – багатогранний і неоднозначний феномен, який, без сумніву, не має одного рішення [5, с. 187]. Однак у фольклор-

ній рецепції вона завжди має аксіологічно-негативний вимір. «Зрада» – одна з основних мотивів фольклору національно-визвольних змагань українців, що виражена низкою мотивів і аломотивів. Серед проаналізованих ліричних текстів переважають твори з мотивом «зрадити людину», а не ідею. Проте провідною в ліриці цього періоду є мотивема «відданість». Це, на нашу думку, є підтвердженням того, що фольклор національно-визвольних змагань формується в середовищі людей, які готові віддати життя в боротьбі за високі ідеали свободи.

Список літератури:

1. Демедюк М. Образ жінки у казковій прозі західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами «Галицьких народних казок» в упорядкуванні Івана Франка). Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна». 2011. Вип. 55. С. 130–135.
2. Дунаєвська Л. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій: моногр. 2 вид. К.: Київський університет, 2009. 304 с.
3. Івановська О., Івановський П. Звичаєве право в Україні: етнотворчий аспект: навч. посіб. К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. 383 с.
4. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів: підручн. К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
5. Кононенко В. Концепти українського дискурсу: моногр. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
6. Кузьменко О. Українська словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики. Схід – Захід: іст-культ. зб. 2008. Вип. 11–12. Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. С. 139–149.
7. Мазур С. Показчик мотивем і мотивів української повстанської пісенності (тип «мотиви – дії / ситуації»). Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна». 2017. Вип. 66. С. 333–391.
8. Молодичук О. Мовностилістичні засоби концепту кохання / зрада в українських народних баладах. Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: збір. наук. праць. 2013. Вип. 4. С. 81–89.
9. Пісні УПА / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1996. Т. 25: Літопис УПА. 553 с.
10. Пуларія Т. Мотив жіночої зради як прояв архетипу жіночого в українській народній казці. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. 2010. № 3. С. 79–83.
11. Скрипник Н. Концепт зрада в українському фольклорі. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2014. Вип. 7. С. 146–150.
12. Стрілецькі пісні / упор., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 640 с.
13. Чікало О. Історичні пісні-хроніки ХХ ст.: традиційність сюжетики та інноваційність ідейно-тематичного змісту. Народознавчі зошити. 2009. № № 1–2. С. 184–191.
14. Чікало О. Українська національно-визвольна боротьба ХХ ст. крізь призму пісні-хроніки. Матеріали до української етнології. 2013. Вип. 12. С. 113–118.
15. Ясногурська Л. Концепт зрада: лінгвокультурний та корпуснобазований підходи (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. К., 2018. 20 с. URL: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/2018/jasnogurska/aref.pdf> (дата звернення: 15.02.18).

МОТИВЕМА «ИЗМЕНА» В ЛИРИКЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ ВЕКА

Стаття посвящена феномену измены в лирике национально-освободительной борьбы первой половины ХХ века. Автор рассматривает мотивему «измена» сквозь призму оппозиций «измена / преданность», «измена / верность». Показано, что эта мотивема реализуется в мотивах «предать идею», «предать человека». На примерах стрелецких и повстанческих песен проиллюстрировано, что в лирических текстах преобладает мотив «предать человека».

Ключевые слова: мотивема, мотив, аломотив, измена, сечевые стрельцы, повстанцы.

MOTIVEME “BETRAYAL” IN THE LYRICS OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THE FIRST HALF OF THE XX-TH CENTURY

Investigated here is the phenomenon of betrayal in the lyrics of the national liberation movement of the first half of the twentieth century. The author considers the motiveme “betrayal” through the prism of the oppositions “betrayal / allegiancy” and “betrayal / faithfulness”. It is shown that this motiveme is realized through the motives: “to betray an idea”, “to betray a man”. On the examples of the rifle and rebel songs it is illustrated that the motive “to betray a man” prevails in the lyrical texts.

Key words: *motiveme, motive, alomotive, betrayal, sich riflemen, rebels.*